

РЕЦЕНЗІЇ / REVIEWS

УДК 159.964.22

DOI <https://doi.org/10.32782/upj/2025-3-1-11>

ЗБЕРЕГТИ ТВОРЧІСТЬ ТА МИСЛЕННЯ. РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРКУ СТАТЕЙ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ГРУПИ ДИТЯЧИХ ПСИХОТЕРАПЕВТІВ «ГРА ПІД ВОГНЕМ»¹

Ганна Кукуруза, докторка психологічних наук, завідувачка відділення психології розвитку
ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України»,
м. Харків, Україна

SAVE CREATIVITY AND THINKING. REVIEW OF THE COLLECTION OF ARTICLES OF THE RESEARCH GROUP OF CHILD PSYCHOTHERAPISTS “PLAYING UNDER FIRE”

Ganna Kukuruz, Doctor of Psychology, Head of the Department of Developmental Psychology,
State Institution “Institute of Child and Adolescent Health Protection of the National Academy
of Medical Sciences of Ukraine”,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1776-4088>
avkukuruz62@gmail.com

З початком широкомасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 року перед українськими психоаналітичними дитячими терапевтами гучно постали питання: як підтримати один одного? чи можна в цей час продовжувати та розвивати дитячу психоаналітичну терапію? як це робити, коли є власні травматичні переживання, пов'язані з вимушеними переміщеннями, невизначеністю, небезпекою та багатьма факторами, які принесла війна? «Гра під вогнем» – це книга, де автори, українські дитячі психоаналітичні терапевти та психологи намагаються дати відповіді на ці болючі питання, перебуваючи саме всередині драматичної і нескінченної ситуації.

Цікавлячись книгами, де можна знайти описи психоаналітичної роботи з дітьми або підлітками, що стикнулися з досвідом війни, можна згадати декілька важливих робіт, які

дискутувалися в мирні часи в українському психологічному просторі. По-перше, це, звичайно, «Опис дитячого аналізу» Мелані Кляйн, у якому ми можемо побачити, як десятирічний хлопчик і його психоаналітик намагаються переосмислити внутрішні тривоги юнака на фоні зовнішніх тривог, пов'язаних з атаками та руйнуваннями Другої світової війни (Klein, 1996). Цей опис, безумовно, яскравий приклад того, як творче мислення, стабільність внутрішніх об'єктів та відкриті довірливі стосунки, що розвиваються в безпечному психоаналітичному сетингу, сприяють подоланню страху, розпачу й невизначеності, що несе зовнішня ситуація.

Ще одним прикладом роботи з підлітком, що був травмований військовими подіями, може слугувати робота Д. Розенфельда «11.09: воєнна диктатура і психотичний епізод» (Rosenfeld, 2005), де ми бачимо, яка велика внутрішня мотивація, творчість, психічна відкритість і здатність до контейнування

¹ Кравцова А. (ред.) (2024). Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

найбільш болючих аспектів потрібна аналітичному психотерапевту, щоб мати справу із жорстокими ранами, що наносить ворожа ідеологія та зброя.

Дуже багато підтримки для розуміння роботи з травмованими дітьми ми можемо також отримати з робіт Маргарет Растін, яка декілька десятиріч натхненної психоаналітичної праці шукала шляхи допомоги дітям у надзвичайних обставинах (Rustin, 2020).

Саме Маргарет Растін підтримала роботу групи українських дитячих психоаналітичних психотерапевтів над збіркою «Гра під вогнем» і звернулася до її читачів зі словами: «Я пишаюся причетністю до роботи чудової групи, про яку розповідає ця книга. Коли мене запитали, чи могла би я приєднатися до групи українських дитячих психотерапевтів, які планували роботу протягом двох років, я була зворушеною їхньою надією, що мій досвід допоможе їм у боротьбі за продовження роботи в дуже складних і непередбачуваних обставинах війни, а також – дуже зацікавленою в тому, щоб дізнатися від них, як можна було б захистити аналітичний простір, коли всі зовнішні підтримуючі структури зникають...» (Растін, 2024: 10).

Книга «Гра під вогнем» розпочинається зі знайомства з авторами, що дає можливість зразу зрозуміти різноманіття того досвіду фахівців з різних міст України, про який можна буде дізнатися в тринадцяти есе, де узагальнено роботу цього унікального творчого семінару, що працював у 2022–2024 рр.

Кожна глава книги – це есе, що має свій авторський стиль, відображає особистість кожного автора. Осмислення професійного досвіду проводиться через призму особистісного досвіду війни, у текстах можна зустріти посилання на різні теоретичні підходи, знайти опис психотерапевтичних сесій з дітьми різного віку та їх батьками. Таке різноманіття створює для читача можливість побачити багатомірну картину тієї важкої реальності, у якій існують та з якою стикаються фахівці: вимушений виїзд в інші міста та країни, повернення додому (реальне або таке бажане, але недосяжне), втрати, адаптація до нових умов, розвиток і дорослішання дітей у важких умовах, неможливість знайти опору в дорослих.

Книга також надає можливість ознайомитись із тими професійними знахідками, які допомогли авторам знайти шляхи допомоги дітям і батькам у надзвичайних умовах.

Декілька есе присвячені темі вимушеної еміграції, аналізу складних внутрішніх психічних процесів, які вона запускає, і можливостей, які дає психотерапія для підтримки та допомоги дітям і їх батькам, які вимушено переїхали в інші країни.

У роботі Марини Кузнецової «Нова країна, нові можливості? Як діти та їхні батьки переживають вимушену міграцію та втрати під час війни» на базі спостережень та аналізу власного досвіду показано, як у ситуації вимушеної еміграції дорослі переживають власні травми, занурюються в них, що іноді не дає їм змогу бачити травму своєї дитини (Кузнецова, 2024). І як діти вимушені шукати власні способи впоратися з внутрішніми проблемами, які пов'язані з втратами. Автор показує, наскільки для роботи важливо розуміння різниці між поглядами дітей та їхніх матерів на ті самі переживання та ситуації.

В есе Олександри Худякової «Спиною вперед. Складність прийняття біженства, ідентичність, терапія» основна увага приділяється дослідженню питання, як важко рухатися вперед до майбутнього, коли все життя ніби позаду і ти весь час обертаєшся в минуле, які наслідки має ситуація примусової еміграції, на відміну від запланованої, і як психоаналітична терапія допомагає дітям адаптуватися в незнайомому та чужому середовищі, віднайти свою ідентичність і навчитися будувати стосунки, долаючи самотність (Худякова, 2024).

Інший аспект роботи з дітьми у вимушеній еміграції висвітлюється в роботі Людмили Ляук «Біженство – білінгвізм – мов співтворчість чи боротьба?» (Ляук, 2024). Її досвід логопедині, дитячої психологині, яка працює в психоаналітичному підході, опис терапії логоневрозу хлопчика дає змогу зрозуміти, наскільки важкою може бути адаптація дітей, які потрапляють у ситуацію мультилінгвізму, коли вони не завжди можуть розраховувати на підтримку дорослих, які спрямовують свої зусилля на фізичне виживання та захист, і не мають сил у цей час звертати увагу на внутрішній світ маленької дитини.

Есей Яни Лук'янюк «20 днів і 1 година пішки додому. Відчуття відстані, місця і часу у вимушених емігрантів» показує важливість розуміння терапевтом складних глибоких переживань дитини, пов'язаних із неможливістю підготуватися до переїзду, але фактично вимогою адаптуватися до чужого середовища, яке може відчуватися навіть як вороже (Лук'янюк, 2024). Авторка показує, що в роботі зі складними внутрішніми переживаннями дітей ефективно працювати через гру й використання символів, що дає дитині можливість виражати та переробляти свої емоції. А терапевт має бути готовим змінювати форми своєї роботи в разі обмежень або неможливості проводити тривалу терапію та використовувати короткі консультаційні сесії, що є ефективним.

Ксенія Зайцева в есе «Зачинені старі двері – нова реальність. Спостереження дитячого психотерапевта під час війни» розмірковує над власним досвідом біженства, проживання й адаптації в чужій країні, аналізує складні процеси, коли мирне життя без обстрілів і бомбардувань не зменшує напругу, а створює нові виклики та ризики для терапевтичних можливостей фахівця, потребує його постійної внутрішньої роботи та розуміння, у якому стані перебуває його психіка, щоб він був здатним працювати з пацієнтом (Зайцева, 2024). Один із висновків, який робить авторка, а саме те, що психіка дітей і терапевтів може адаптуватися в умовах війни та біженства в межах психоаналітичної техніки, фактично дає змогу ствердно відповісти на питання, чи можлива дитяча терапія під час війни.

Ще одною важливою темою, яка обговорюється в книзі та ілюструється практичними випадками роботи з дітьми та їх батьками, є *вразливість* усіх – і дорослих, і дітей під час війни. Для дорослих стає важко, а іноді й неможливо говорити про події, які відбуваються, бути чутливими до емоційних запитів дитини, контейнувати дитячі емоції. А це призводить до фрустрації комунікаційних та емоційних потреб дитини, впливає і спотворює природні процеси її розвитку, ускладнює та гальмує емоційний і пізнавальний розвиток дітей.

В есе Каріни Абасової «Невибігані монстри» через аналіз власного досвіду та психотерапев-

тичних випадків роботи з дітьми дуже гучно звучить тема впливу травматичного досвіду дорослого на розвиток дитини (Абасова, 2024). Дорослі, які зазнають впливу травматичного стресу, намагаючись пом'якшити зовнішню ситуацію і захистити дитину, ставлять рамки, обмеження, уникають обговорень із дітьми будь-яких аспектів теми війни, не дають їм можливості «виплеснути, «вибігати» своїх монстрів». Підкреслюється, наскільки важливою і цілющою є можливість дитини приносити в терапію тему війни й починати розмову про неї.

Ганна Кулик в есе «Розбуди мене, коли скінчиться війна... Дитячий терапевт у боротьбі за перемогу творчого розуму в умовах неспинної регресії» описала шлях осмислення психоаналітичної роботи в умовах війни через спогади свого дитинства, роботу з немовлятами та підлітками (Кулик, 2024). Цікавим стало спостереження авторки, як у перші дні війни стабілізуючою та рятівною спрацювала сила дитячого всемогутнього контролю, коли дорослі мали мобілізуватися, щоб бути спроможними надавати догляд тим, хто цього ще не може робити самостійно, яким болісним могло бути усвідомлення реальності, як безконтрольно спрацьовували примітивні механізми захисту і як відбувалось повернення до аналітичного сетингу та творчого аналітичного мислення.

У роботі Наталії Соболевської «Вони дорослішали раптом: групова підтримка підлітків під час кризи різкої вимушеної сепарації від сімей» аналізується, як війна порушує процес дорослішання підлітків, коли природний процес відділення від батьків для побудови власної ідентичності змінюється під час війни, стає болісним, раптовим і часто травматичним (Соболевська, 2024). Авторка, яка має досвід роботи з дітьми з Дебальцево у 2015 році та під час широкомасштабного вторгнення, доводить, що саме групова терапія для дітей і підлітків має свою унікальну цінність та є незамінним інструментом психологічної підтримки та плекання психологічної стійкості. Групова робота дає можливість підліткам у безпечній атмосфері обговорювати втрати, страхи, відчувати себе зрозумілими й не самотніми, віднаходити разом з однолітками власні шляхи адаптації.

В есе Едуарда Гури «Батько воює, мати горює, дитина бідує» розглядаються наслідки травматичних подій війни, від яких потерпає внутрішній світ дитини (Гура, 2024). Автор визначає деякі кроки та фокуси психологічного втручання й ілюструє це клінічними прикладами: встановлення зв'язку між причиною і наслідками для розуміння зовнішніх причин внутрішніх руйнувань, зміцнення меж між внутрішнім і зовнішнім світами особистості для створення відповідності із зовнішньою реальністю.

У роботі Наталії Колокольцевої «...Своїм дітям оборона!» Деякі психологічні аспекти впливу на розвиток дитини матері, яка переживає втрату під час війни» досліджуються ті виклики, з якими стикаються українські жінки під час війни, що означає фігура матері для психічного розвитку дитини, як важливо звертати увагу на інтрапсихічний досвід материнства, особливо в ситуації, коли жінка переживає травматичний досвід, пов'язаний із війною (Колокольцева, 2024). Центральною в роботі авторки є тема переживання матерями реальних і символічних втрат під час війни в Україні, наслідків для розвитку дитини, опис можливостей психоаналітичної роботи з неоплакованою втратою та програми мистецько-психотерапевтичної реабілітації для матерів і дітей.

Есе Олени Ситник «Чи є життя після кінця?» – це поєднання опису клінічних випадків роботи з дітьми різного віку протягом 2022–2023 рр., які чергуються з розмірковуваннями авторки про дитячу психотерапію під час війни (Ситник О., 2024). Представлено історії роботи з підлітками, які пережили важкі травми, мають складні психічні стани, часто демонструють втрату надії та життєвих сил, але разом із терапевтом намагаються емоційно переробити важкий травматичний досвід. Показано, наскільки зустріч із терапевтом є значущою для подолання криз війни й розвитку одночасно, наскільки важливо терапевту бути доступним, залишатися на зв'язку, незважаючи на зовнішню і внутрішню тривогу, зберігати здатність контеїнувати, підтримувати терапевтичний сетинг, щоб допомагати підліткам пройти пубертат під час війни.

Іван Ситник в есе «Війна: діти, батьки, психотерапевти й знову діти» фіксує свої професійні спостереження, описує травмувальну реальність війни та її відображення в психіці дитини, дорослого, терапевта (Ситник І., 2024). Клінічними випадками автор ілюструє те, наскільки від батьків, від їхньої здатності переробляти власний негативний досвід залежить, яке буде дитинство, з яким емоційним досвідом дитина дорослішатиме; який відбиток війна накладає на роботу дитячих психотерапевтів, які мають постійно балансувати між підтримкою інших і спробами впоратися зі своїми власними екзистенційними переживаннями.

Завершує книгу есе Анни Кравцової, ініціаторки проєкту «Гра під вогнем» і наукової редакторки цієї збірки. У главі під назвою «Як ми грали під вогнем. Хроніки роботи дослідницької групи» вона описує історію створення та роботи дослідницької групи дитячих психоаналітичних психотерапевтів як простору, де травмовані війною фахівці могли б разом думати, рефлексувати, ділитися, обговорювати, фантазувати – тим самим відновлювати, підтримувати й розвивати те особливе мислення, що є базисом психоаналітичної дитячої психотерапії. Фахівці, які з натхненням сприйняли ідеї В. Біона, пов'язані з груповими процесами та ресурсами, у процесі спільної творчості змогли створити новий формат, який відрізнявся від груп взаємної підтримки, теоретичного семінару, супервізійної групи. Новий створений формат і сетинг групової роботи довів за два роки роботи групи свою силу та цілющість і продемонстрував, як можна працювати, розвиватися та створювати нове в ситуації невизначеності та травматичної реальності.

Кожне есе в цій книзі – це окрема історія, але разом вони створюють цілісну картину роботи спільноти, яка знайшла свій шлях до зцілення й відновлення та сміливо показує це іншим. Книгу дуже цікаво читати, вона дає змогу подумати не тільки про війну, країну, оточуючих, але й про себе, бо всі ми, не тільки пацієнти та терапевти в цих есе, але й всі читачі, перебуваємо в одній ситуації, в одній війні і в спільній боротьбі. Але її важко «проковтнути», її хочеться читати повільно

та вдумливо. Зупинятися, повертатися. Бо в ній багато важкої інформації, роздумів, суму, туги. Водночас саме читання таких книжок надихає і надає сил для мислення, контейнування, внутрішньої переробки того страшного досвіду, з яким ми всі, і діти, і дорослі, зустрілися декілька років тому, для того, щоб продовжувати жити, працювати й розвиватися.

Список літератури:

Абасова, К. (2024). «Невибігані» монстри. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Гура, Е. (2024). Батько воює, мати горює, дитина бідує. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 19–39 с.

Зайцева, К. (2024). Зачинені старі двері – нова реальність. Спостереження дитячого психотерапевта під час війни. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Колокольцева, Н. (2024). «...Своїм дітям оборона!» Деякі психологічні аспекти впливу на розвиток дитини матері, яка переживає втрату під час війни. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 40–56 с.

Кравцова, А. (ред.) (2024) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Кравцова, А. (2024). Як ми грали під вогнем. Хроніки роботи дослідницької групи. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Кулик, Г. (2024). Розбуди мене, коли скінчиться війна... Дитячий терапевт у боротьбі за перемогу творчого розуму в умовах неспинної регресії. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Кузнецова, М. (2024). Нова країна, нові можливості? Як діти та їхні батьки переживають вимушену міграцію та втрату під час війни. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 88–104 с.

Лук'янюк, Я. (2024). 20 днів і 1 година пішки додому. Відчуття відстані, місця і часу у вимушених емігрантів. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Ляук, Л. (2024). Біженство – білінгвізм – мов співтворчість чи боротьба? У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 123–130 с.

Растін, М. (2024). Декілька слів для читачів. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 10–11 с.

Ситник, І. (2024). Війна: діти, батьки, психотерапевти й знову діти. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Ситник, О. (2024). Чи є життя після кінця? У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 57–87 с.

Соболевська, Н. (2024). Вони дорослішали раптом. Групова підтримка підлітків під час кризи різкої вимушеної сепарації від сімей. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Худякова, О. (2024). Спиною вперед. Складність прийняття біженства, ідентичність, терапія. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 105–122 с.

Klein, M. (1996). *Narrative of Child Analysis*. Karnak Books, London.

Rosenfeld, D. (2005). *Der 11 September: Militärdiktatur und psychotische Episode*. Jahrbuch der Psychoanalyse. Trauma: Neue Entwicklungen in der Psychoanalyse, 50. Stuttgart: Fromman-Holzboog.

Rustin, M. (2022). *Finding a Way to the Child: Selected Clinical Papers 1983–2021*. Routledge.